

Лідія МЕЛЬНИЧУК  
Київ

## ГОНЧАРНІ ПРОМИСЛИ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХ століття

Початок ХХ століття характеризується зростанням інтересу державних та громадських організацій до розвитку народних промислів Поділля. Вони стають об'єктами турботи і з боку земських установ. Це пояснювалося рядом факторів: 1) значною питомою вагою цих допоміжних занять в економіці регіону, які в пореформеній Росії, у зв'язку з швидким ростом капіталістичної промисловості, не витримуючи конкуренції з фабричними товарами, а також фінансових труднощів, почали поволі занепадати, а то й припиняти своє існування; 2) наявністю тривалих історичних традицій та досвіду населення краю у розвитку народних промислів, спрямованих на задоволення сільських потреб; 3) зростанням попиту на продукцію кустарного виробництва, зокрема художніх промислів, як на внутрішньому, так і на європейському ринках; 4) розгортанням збирацької роботи, формування в громадських та приватних музеях колекцій високохудожніх зразків виробів народних майстрів; 5) проведенням виставок, нарад, з'їздів як місцевого, так і всеросійського рівня тощо.

Значну активність у цій справі демонструвало Подільське Товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, яке з метою підтримки і заохочення розвитку кустарного виробництва з 1899 р. регулярно проводило у Вінниці виставки. Крім виставок, Товариство на початку ХХ ст. влаштувало 2 об'їзди кустарних сіл з метою вивчення стану народних промислів. У 1910 р. було обнародовано результати цих обстежень. І хоч, як стверджував О.Прусевич, опубліковані відомості були явно занижені, стосувалися не всієї губернії, а лише обмеженої кількості кустарних осередків, практична діяльність Товариства по "сприянню ознайомлення громадськості з кустарними промислами Подільської губернії", без сумніву, мала велике значення. Виставки принесли незаперечну користь для збереження та розвитку народного кустарного виробництва, а також поклали початок створенню першого кустарного складу в "пам'ять звільнення селян від кріпосної залежності" у Вінниці<sup>1</sup>.

Виставкову діяльність на підтримку народних промислів здійснювали й інші громадські організації. Так, жіночий гурток "Робота" у 1909 р. організував у Кам'янець-Подільську виставку дрібного селянського виробництва. На виставці в м. Проскуріві у 1910 р. у відділі кустарної промисловості були представлені надзвичайно цінні експонати різноманітних зразків народного ткацтва, вишивки, гончарства, інших домашніх промислів майже з усієї губернії<sup>2</sup>. У 1913 р. в містечку Зінькові на Проскурівщині відбулася єдина спеціалізована гончарна виставка, яка мала відчутні результати. По-перше, виставка переконливо засвідчила необхідність заходів, спрямованих на поліпшення техніки кустарного гончарства і, по-друге, ознайомила самих майстрів з "найбільш ходовими" на той час керамічними виробами<sup>3</sup>.

Під впливом цих виставок та розпоряджень, що надходили від центральних органів влади, більш пильну увагу кустарній промисловості почало приділяти земство. У березні 1912 р., у зв'язку з підготовкою до Другої Всеросійської Кустарної Виставки (березень 1913 р.), подільський губернатор запропонував Губернській Земській Управі винести на обговорення Земських Зборів питання про участь у ній Подільської губернії<sup>4</sup>.

Проблема знайшла всебічне обговорення на липневій сесії (1912 р.) II надзвичайних Земських Зборів<sup>5</sup>, які ухвалили рішення про необхідність вивчення економіки і технології кустарних промислів, їх ролі в якості допоміжних підсобних занять. Це обстеження мало на меті виявити реальні якісні та кількісні показники стану кустарного виробництва в губернії, самотні осередки та імена найбільш талановитих майстрів, які представили б Поділля на виставці та з'їзді. На вивчення народних промислів Збори ухвалили виділити 3250 руб.

У 1912 р. Управа розпочала перший етап опитування – анкетування. Опитувальні листи були спрямовані на виявлення районів побутування того чи іншого промислу, кількість дворів і осіб, що

займалися дрібним виробництвом, час участі в ньому протягом року та форми збуту кустарних виробів. Всього Управою було розіслано 2243 анкетних листи, з яких повернулися з відповідями – 1900 (84,7 % від усієї кількості)<sup>6</sup>. З матеріалів анкетного обстеження стало відомо, що кустарними промислами в губернії займалися 60950 дворів з 77740 чол. обох статей, що становило 3 % від усього сільського населення краю<sup>7</sup>. Найбільш поширеним у губернії було ткацтво – 50 %, шевство – 14 %, деревообробні промисли – 13,5 %. Гончарство – за кількістю дворів та населення, зайнятих промислом – посіло у таблиці сьоме місце й становило 3 % (2667 чол.) з числа осіб, задіяних в кустарному виробництві губернії та 3,4 % (1736 садиб) до загальної кількості дворів<sup>8</sup>.

Результати анкетного обстеження вимагали уточнення і більш глибокого аналізу, що і було зроблено в ході другого етапу дослідження – експедиційного, який розпочався з січня 1913 р. Управою до цієї справи було запрошено 5 дослідників, що вже мали значний досвід науково-експедиційної роботи: О.Прусевич, В.Свідзінський, Л.Трофімов, П.Штельмах, Г.Александрович. Експедиційному вивченню були піддані 10 найбільш поширених кустарних промислів губернії: ткацький, гончарний, килимового виробництва, народної вишивки, кушнірський, шевський, вичинки шкіри, кам'яנותесний, деревообробний та лозоплетіння. За 1913 – 1914 рр. дослідники зібрали й проаналізували значний фактичний матеріал, склали детальні описи обстежуваних промислів, в яких внесли ряд конструктивних пропозицій щодо збереження самобутності та подальшого розвитку цієї важливої галузі традиційно-побутової культури Поділля. В ході експедиції було виявлено значну кількість цінних етнографічних пам'яток, які поповнили фонди Кустарного музею Губернського Земства.

За дорученням Управи обстеження гончарного промислу здійснив член Подільського історико-археологічного товариства, краєзнавець Поділля, історик, природознавець, етнограф, бібліограф, музеєзнавець Олександр Миколайович Прусевич (1878 – 1944). На жаль, ім'я цього талановитого вченого та громадського діяча, його наукова спадщина мало відомі широкому загалу істориків. Без сумніву, життя та діяльність науковця, його праці й матеріали особового фонду Центральної наукової бібліотеки НАН України у Львові потребують спеціального дослідження, яке дасть можливість належним чином оцінити значний науковий доробок, який залишив О.М.Прусевич з різних аспектів краєзнавства Поділля та Волині, де працював вчений після еміграції з Поділля у 20 – 30-х роках<sup>9</sup>.

О.М.Прусевич з великою відповідальністю підійшов до виконання дорученої йому справи. Експедиційне обстеження науковця тривало з 22 січня до 15 червня 1913 р., яким було охоплено 77 провідних гончарних осередків, зареєстровано 1921 кустарне господарство. В ході експедиції було складено 23 технічних описи, вивчена робота 3-х спеціалізованих гончарських шкіл, які були створені в губернії при безпосередній участі земства протягом 1905 – 1913 рр. і мали своїм завданням навчання гончарів покращеним прийомам гончарної техніки з метою збереження розвитку подільської кераміки: в м. Кам'янець-Подільськ, с. Берлинцях-Лісових Могилівського та с. Василівці Вінницького повітів. Велику увагу приділив О.Прусевич аналізу та порівнянню статистичних відомостей, отриманих в ході кореспондентського (анкетного) та експедиційного обстежень, в результаті чого зумів вивести й оприлюднити узагальнюючі дані з гончарного виробництва в краї. На час експедиції, за підрахунками вченого, керамічним промислом в губернії було охоплено 143 населених пункти, з яких – 3 міста (Бар, Летичів, Гайсин), 28 містечок, 112 сіл. У виготовленні глиняних виробів брали участь 2029 дворів та 3145 гончарів<sup>10</sup>. До найбільших гончарних осередків Поділля початку ХХ ст. належали: с. Адамівка, де гончарством займалось 341 селянське господарство, с. Пирогівка (134 госп.) Летичівського повіту; с. Заміхів (124 госп.) Ушицького повіту; с. Берлинці-Лісові (100 госп.) Могилівського повіту; с. Мала Кириївка (97 госп.) Ольгопільського повіту; с. Шура Брацлавська з Крищенцями (93 госп.) Брацлавського повіту та інші<sup>11</sup>.

За матеріалами обстеження та літератури, опрацьованої дослідником, було підготовлено детальний звіт про стан керамічних промислів Поділля початку ХХ ст., який вийшов у світ у 1916 р. в колективній монографії “Кустарные промыслы Подольской губернии”<sup>12</sup>.

Цінність дослідження О.Прусевича полягає в тому, що воно було першою спеціальною науковою розвідкою в галузі народного гончарства Поділля. Його фактичний матеріал, узагальнення базувалися не тільки на зафіксованих в ході обстеження даних, а й на детальному аналізі опублікованих, в основному, протягом ХІХ ст. джерел, які дали певну інформацію з динаміки досліджуваної проблеми. І, як результат проведеної роботи, О.Прусевич в описі гончарних промислів губернії вперше зробив спробу простежити походження та розвиток цієї галузі економіки краю з її зачатків і до часу обстеження. Автор підкреслював, що вже в першій пол. ХVІ ст. на Поділлі існували 4 гончарних осередки і 11 гончарів, які обслуговували міське та містечкове населення на території,

що складала половину губернії початку ХХ ст.<sup>13</sup> На XVI – XVII ст. припало створення в краї перших цехів гончарів – громадсько-професійних й релігійних корпорацій, які були скасовані у 1900 р., хоча у багатьох осередках цехові традиції продовжували зберігатися і на час проведення експедиції.

Важливість дослідження полягала ще й у тому, що гончарство вивчалось не тільки з погляду статистики. В основному описі промислу вперше так ґрунтовно було показано весь процес організації гончарного виробництва та праці майстрів, співвідношення промислу і землеробства. За підрахунками О.Прусевича, з 261 робочих днів у році 189 гончар приділяв своєму промислу, землеробству та іншим видам господарської діяльності – 72 дні<sup>14</sup>. Всі селянські гончарські господарства займалися землеробством, яке вважали основним своїм заняттям. Навіть безземельні гончарі на час збирання урожаю з усім сімейством наймалися на польові роботи, отримуючи плату натурою. Гончарі, які мали власні посіви, у ході жнив продовжували займатися промислом, польові ж роботи виконувалися жінками та іншими членами сімей. На початку ХХ ст. безземельні гончарські господарства в Подільській губернії становили 12,46%, а земельні – 87,54% всіх зайнятих промислом господарств<sup>15</sup>. Середня площа землекористування на кожне господарство, за даними експедиції, складала 1,9 десятин землі.

У ході обстеження значну увагу було приділено виявленню своєрідних традицій та художньо-стильових особливостей, орнаментики кераміки як Поділля в цілому, так і його окремих найбільш відомих гончарних осередків. Дослідження зафіксувало значну кількість нового, вперше введеного в науковий обіг, фактичного та ілюстративного матеріалу, назви гончарних осередків та понад 100, за підрахунками автора, прізвищ гончарів Поділля початку ХХ ст. Разом з тим, експедиція виявила важкі умови праці сільського кустаря: житло не задовольняло найнеобхідніших норм санітарії та гігієни, кожна стадія промислу породжувала захворювання, що вели до руйнування здоров'я, мізерна зарплатня – 38 коп. в день – призводила до постійних нестатків, фінансової залежності від лихварів, скупщиків.

Отже, беручи участь в обстеженні кустарних промислів Подільської губернії, О.М.Прусевич провів значно об'ємніше дослідження, ніж того вимагала програма його організаторів, виявив глибокий науковий інтерес до гончарства як до однієї з найважливіших галузей художньо-виробничої діяльності населення Поділля, що споконвіку зберігає його історичну пам'ять та самобутність. Зміст публікацій науковця з зазначеної теми свідчить про те, що він вболівав за майбутнє промислу, з великою тривогою заявляв про занепад ряду осередків, втрату їх кращих мистецьких традицій, намагався звернути увагу влади на необхідність проведення практичних заходів, спрямованих на збереження та розвиток гончарного виробництва, яке на Поділлі є одним з “найбільш поширених і життєвих”<sup>16</sup>.

Вихід з критичного становища, яке склалось в гончарстві, О.Прусевич вбачав у створенні широкої організації кустарів на кооперативних началах, сприянні держави в отриманні дешевих кредитів, розгортанні сітки спеціалізованих шкіл, більш регулярній організації виставок, ярмарків, інших форм збуту продукції, що, безумовно, стимулювало б розвиток традиційного селянського кустарного виробництва. Як бачимо, ці пропозиції щодо збереження народних промислів не втратили своєї актуальності і в наш час.

Так сталось, що за роки, які пройшли після першого і єдиного, на жаль, комплексного обстеження керамічного виробництва Поділля, проблем у його існуванні далеко не зменшилося, а навпаки – значно побільшало. Багато з гончарних осередків вже навіки згасли, залишивши слід у пам'яті односельчан, назвах населених пунктів та прізвищах земляків.

На часі – потреба наступного комплексного обстеження, як тоді, на початку ХХ ст., з ініціативи і при підтримці влади: щоб знати – що вижило з руїни і що ще можна зберегти з художньої творчості гончарів.

<sup>13</sup>Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1913. – С. 26; Краткий обзор 12-ти летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница, 1911. – С. 14 – 16.

<sup>14</sup>Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 108.

<sup>15</sup>Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 14. – С. 45 – 46.

<sup>16</sup>Хроника // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 1. – С. 41 – 42.

<sup>17</sup>Кустарные промыслы Подольской губернии. – С. 4.

<sup>18</sup>Хроника // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 5. – С. 30.

<sup>19</sup>Слоницкий Г. Кустарные промыслы в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8 – 9. – С. 40 – 41.

<sup>8</sup>Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 14. – С. 48.

<sup>9</sup>Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С. 255 – 256; Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського. Інститут Рукописів. – Ф. XXIX. – Спр. №№ 1290 – 1293, 1778 та інш.

<sup>10</sup>Кустарные промыслы в Подольской губернии. – С. 14.

<sup>11</sup>Там само. – С. 109 – 110.

<sup>12</sup>Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 9 – 116.

<sup>13</sup>Там само. – С. 15.

<sup>14</sup> Там само. – С. 34.

<sup>15</sup>Там само. – С. 42.

<sup>16</sup>Там само. – С. 97.

Григорій САВЧЕНКО

Київ

## МАЙБУТНЄ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (березень – листопад 1917 року)

В умовах революційних подій 1917 року вирішувалося майбутнє України. Одним з домагань українців було об'єднання українських земель в єдине ціле. Ідея соборності охопила самі широкі верстви українського населення заходу і сходу, стала одною з домінант тогочасного національного суспільно-політичного життя. У різноголосі народних вимог було чути і голос українців, які служили у російській армії.

Хід світової війни ще більше ускладнив і без того непросту ситуацію в Західній Україні. Після поразок російської армії у весняній кампанії 1915 року Холмщину та Підляшшя окупували Центральні держави. Значна частина установ, близько 90 % українського православного населення краю було евакуйовано в глибину російської імперії<sup>1</sup>.

Виселення українського населення на схід від Бугу призвело до вкорінення польського елемента в українському етнографічному середовищі<sup>2</sup>, що мало, на думку поляків, відіграти вирішальну роль у визначенні кордонів майбутньої польської держави. Тимчасовий уряд у відозві до поляків, оприлюдненій 17 березня 1917 року, задекларував створення незалежної польської держави, яка об'єднається з Росією “вільним воєнним союзом”<sup>3</sup>. Виконуючи свою обіцянку, російський уряд скликав 30 березня 1917 року ліквідаційну комісію, яка мала ліквідувати російські установи Царства Польського і передати їх майно Польщі. Дії комісії поширювалися на Холмщину та Південне Підляшшя<sup>4</sup>. Таким чином, “холмське питання” весною 1917 року набуло нового звучання. Холмщина в черговий раз у своїй історії була поставлена перед фактом ймовірності потрапити під польську владу.

По всій країні прокотилася хвиля протестів холмщаків. Своє невдоволення діями уряду висловлювали солдати і офіцери українці російської армії. Їх прикросі підігрівалися діями польських військових, які на початку березня 1917 року значно активізували свою діяльність. Російський військовий міністр дозволив полякам створити “Союзи військових поляків”<sup>5</sup>. У статуті Союзу Київського військового округу головною метою була визначена побудова “вільної, незалежної, демократичної і об'єднаної Польщі у її етнографічних кордонах з виходом до моря”<sup>6</sup>. У “етнографічні кордони”, визначені поляками, підпадали і західноукраїнські землі.

У межі відновлюваної держави поляки включали і землі Холмщини. Українці Холмщини сподівалися на підтримку Центральної Ради щодо возз'єднання їхнього краю з Україною. З цієї